УДК 821.512.145

Г.Р. Гайнуллина

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ 1980–1990 ЕЛЛАР ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

В данной статье рассматривается публицистика татарского классика Амирхана Еники 1980–1990-х годов. Рассуждая о современниках, писатель делает вывод, что судьба каждого – отображение той исторической эпохи, когда они жили и творили. Анализируются статьи А. Еники, посвящённые великим татарским личностям – Г. Тукаю, Б. Урманче, Н. Таждаровой, Х. Сарьяну и т.д., а также проблеме методики преподавания татарского языка в средней школе. Основное внимание уделяется высказываниям татарского классика о величии татарского народа, об утратах, необходимости сохранения наследия великих для потомков. Целью статьи является изучение проблем, отображённых в публицистике 1980–1990-х годов классика татарской литературы А. Еники. Анализ публицистики А. Еники привел к выводу о том, что в постсоветское время остро ставилась писателями проблема сохранения наследия классиков, также татарского языка.

Ключевые слова: А. Еники, Г. Тукай, Б. Урманче, Н. Таждарова, Х. Сарьян, публицистика, рецензия, статья.

This article examines works of the Tatar classic Amirkhan Yeniki of the 1980s and 1990s. Talking about his contemporaries, the writer concludes that the fate of everyone is a reflection of that historical epoch when they lived and created. The article analyzes the articles by A. Eniki devoted to the great Tatar personalities – G. Tukai, B. Urmanche, N. Tajdarova, X. Saryan, etc., as well as the problem of the methodology of teaching the Tatar language in secondary school. The main attention is paid to the statements of the Tatar classic about the greatness of the Tatar people, about the losses, the need to preserve the heritage of the great for future generations. The purpose of the article is to study the problems reflected in the journalism of 1980–1990 by the classic of Tatar literature A. Yeniki. The analysis of A. Yeniki's journalism led to the conclusion that in the post-Soviet period, writers acutely posed the problem of preserving the heritage of the classics, as well as the Tatar language.

Keywords: A. Yeniki, G. Tukai, B. Urmanche, N. Tajdarova, H. Saryan, journalism, review, article.

Татар әдәбиятының йөзек кашы, язучы, публицист Әмирхан Еники (1909–2000) мирасының әһәмияте иң элек милли нигезләргә кайту дәвере әдәбиятын формалаштыру, «язучылар иҗатында дәвам итәчәк авангард эзләнүләрнең чишмә башы булу, милли әдәбиятны яңа сыйфат үзгәрешенә китерү» [Заһидуллина, б. 157] буларак билгеләнә.

Ә. Еникине публицист буларак бәяләп, әдәбият галиме Фәрит Хатыйпов болай ди: «Рецензияләрдә авторның интеллектуаль байлыгы, фикерләү тирәнлеге, күз үткерлеге, характерлау төгәллеге, иң кирәклесен тотып ала белүе күренә. Мәкаләләрдән талантны олылау,

ихлас хөрмәтләү хисе бөркелә. Алар кыска, җыйнак булсалар да, бик тыгызлар, фикерләр масштаблы, җитди, тирән, һәр мәкалә берәр мөһим мәсьәлә тирәсендә оешкан, укучыны иялтеп барырлык, мавыктыргыч итеп төзелгән» [Хатипов, б. 146]. Мәгълүм булганча, Ә. Еникинең 1960–1980 еллар публицистикасының төп темаларыннан берсе – остазлар, татар әдәбиятының аксакаллары, классик әдипләр һәм аларның иҗатына мөнәсәбәт [Гайнуллина, б. 56]. Бу урында язучы тәнкыйте өлкәсе бүгенге көндә әдәбият гыйлемендә шактый өйрәнелә килүенә басым ясап үтү зарур [Гайнуллина, Гыйлаҗев, Закирҗанов, Сәйфуллина, Минһаҗева, Каюмова].

Ә. Еники 1980–1990 елларда, нигездә, әдәби тәнкыйть белән шөгыльләнә. Бу чорда тупланган тәнкыйди мәкаләләре ике гасыр чигендә «Кояш баер алдыннан» (1996), һәм «Биектән карап торасым килә...» (2009) дип исемләнгән китаплар булып дөнья күрә. Тәнкыйди мәкаләләр тупланган җыентыкларында Ә. Еники татарның бөек шәхесләре турында истәлекләрен тәкъдим итә, иҗтимагый мәсьәләләргә үз карашларын белдерә.

«Мәгънәле яшәү» (1987) исемле мәкаләсе татар профессиональ сынлы сәнгатенә нигез салучы, рәссам, график, һәйкәлтараш һәм архитектор, Россиянең һәм Татарстанның халык рәссамы, Татарстанның Г. Тукай исемендәге дәүләт бүләге лауреаты Габделбакый Идрис улы Урманченың 90 яшьлек юбилее уңаеннан язылган. Ә. Еники бер дә икеләнмичә аны татарның милли сынлы сәнгатен тудыручы дип атый [Еники, 2009, б. 21]. Язучының скульпторга күрсәткән чиксез хөрмәте аерымачык күренә, чөнки ул аны яңа әдәбият һәм сәнгатьнең үстерүчеләре, бөек шәхесләр – Г. Тукай, Г. Кариев, С. Сәйдәшләр белән бер рәткә куя. Бакый Урманченың 100 яшьлек юбилее уңаеннан 1997 елда Ә. Еники «Шәхес» дип исемләнгән мәкалә яза. Биредә язучы танылган шәхес белән танышу тарихын сөйләп уза, төрле истәлекләргә мөрәҗәгать итә, кыска гына биографик өзекләр китерә. Ә. Еники сүзләре буенча, Б. Урманче белән аны «күп мәсьәләләрдә уртак фикер, уртак караш булу» берләштерә [Еники, 2001, б. 300]. Н. Исәнбәтнең бәясен китереп, әдип Б. Урманченың татар мәдәнияте үсешендәге ролен мәңгелеккә уеп сала: «Бездән татар поэзиясе һәм музыкасының нигезләрен салучылар кемнәр?» – дип сорасалар, без Тукай белән Сәйдәшне атыйбыз. Инде татар сынлы сәнгатенең нигезен салучы кем дип сорасалар, без Бакый ага Урманче дибез. Димәк, өчәүнең берсе» [Еники, 2001, б. 300].

«Озын гомерле дуслык» (1993) дип исемләнгән мәкалә әдәбият галиме, язучы, драматург, тәнкыйтьче Ибраһим Нуруллинның гомер бәйрәме уңаеннан языла. «Үзенчә уйлаучы, үзенчә күрә белүче» [Еники, 2001, б. 89], – дип сыйфатлый аны әдип. Ә. Еники Ибраһим Нуруллинның татар мәдәниятенә, аерым алганда, Г. Исхакый исемен кайтаруга керткән өлешен аерып куя.

«Ялганны яклау» (1992) – язылу вакытыннан егерме ел элек Тукай клубында үткән җыелышка мөнәсәбәтле эшләнгән мәкалә.

1971 елда Казан университетында философия кафедрасы мөгаллиме З.А. Ишмөхәммәтов «Тукай атеизмы» дигән китап бастыра. Ә. Еники бу язмасында китаптагы фикерләргә мөнәсәбәтле генә түгел, Тукай шәхесе, шагыйрь яшәгән дәвер турында уйлана. Язучы үз фикерләрен кыю белдерә һәм аларны шагыйрь иҗатыннан алынган мисаллар белән дәлилли. «Тукай бит ул татар халкының көчле уяну вакытында мәйданга күтәрелеп чыккан һәм милли азатлык белән гаделлекне үзенең иҗатында бик нык үрә белгән шагыйрь», – ди язучы [Еники, 2001, б. 106]. Тукай клубындагы җыелыш әдипнең өметләрен акламый гына түгел, ул аннан «рухи кыйналып, тәмам ватылып кайта» [Еники, 2001, б. 112]. Ә. Еники каләмдәше Сәйфи Кудашка хат язып җибәрә, аңарда теләктәшлек сизә, озак та үтми утыз битлек тулы җавап ала. «Сәйфи агай да Тукайның Аллага инанган һәм сыенган шагыйрь булуын раслый, шуны күп дәлилләр белән исбат итә», – дип билгеләп үтә [Еники, 2001, б. 115].

«Сарьян» (1990) исемле мәкаләсен язучы Хәсән Сарьянга багышланган истәлекләр кебек эшли. Ул каләмдәшенең вафатыннан соң, аңа 60 яшь тулу уңаеннан язылган. Әдип якташының үлеме белән бәйле үкенечен сиздерә: «Бу шулхәтле көтелмәгән, акылга сыймас бер мәгънәсез хәбәр булды ки, гүя башка төшкән кирпеч шикелле, ул мине тәмам һушсыз итә язды» [Еники, 2001, б. 71]. Мәкаләдә язучы Х. Сарьянның эчке дөньясына, холык-фигыленә, каләмдәшен борчыган мәсьәләләргә зур урын бирә. Ә. Еники Сарьянның әдәби иҗатының «җәелеп кенә» үсеп китә алмау сәбәпләре турында уйлана, «җан тынычсызлыгы һәм канәгатьсезлек кайдан ул, нәрсә аркасында, ничек туган?» – дигән сораулар куя [Еники, 2001, б. 72]. «Чын талант, хис кешесе, сәнгатьне тирән аңлаучы, әсәр язуның да бөтен нечкәлекләрен белә, әмма үз ишләреннән характеры белән нык аерыла иде үзе» [Еники, 2001, б. 72], – дип уртаклаша. Ә. Еники «каршылыклы заманның бер корбаны» дип атый Х. Сарьянны һәм «вакытсыз киткәннәр алдында без һәрвакытта бурычлы!» – дигән нәтиҗә ясый [Еники, 2001, б. 78].

«Нәгыймә Таҗдарова» (1997) мәкаләсе, асылда, 1945–1946 елларда ук эшләнә һәм китап буларак дөнья күрә. Бу вакытта Нәгыймә ханым әле исән була, ләкин каты авырый. Ярты гасыр үткәннән соң, Ә. Еники яшь буынны күренекле шәхес, талантлы артистка белән таныштыру максатыннан язманы тагын бер тапкыр бастырырга була. Ул артистканың иҗади тормышын җентекләп өйрәнә. Язманың башлам өлешендә аның портретын тасвирлый: «арык кына гәүдәле, зифа буйлы, ак чырайлы яшь ханым». Аннары танылган актрисаның тормышына тулы анализ ясап, кылган гамәлләре, уйнаган рольләре һәм яшәү позициясеннән чыгып, тулы тасвирлама бирә: «...Ул – реалистик стильдәге драматик актриса. Үткер, айнык акыллы, тирән интуицияле, индивидуаль сыйфатларга бай булган, чын мәгънәсе белән олы талантлы һәм киң диапазонлы сәхнә остасы. Тышкы билгеләре белән ул уртача буйлы, юка гәүдәле, ак озынча чырайлы, түбән

күкрәк тавышы белән сөйли, дикциясе аның бик чиста һәм ачык. Характеры белән исә сабыр холыклы, ихтыяр көченә ия, кешеләргә карата кешелекле һәм гаҗәп тыйнак, намуслы бер кеше иде», – дип яза әдип [Еники, 2001, б. 335]. Ә. Еники карашынча, Н. Таждарова авыр, хәсрәтле балачак, фаҗигалы яшьлеккә дучар ителүгә карамастан, яраткан эшенә бөтен гомерен багышлый алган, куелган максатларына ирешер өчен бар нәрсәгә дә әзер булган чын профессионал һәм яшь буын өчен үрнәк булып кала.

«Ченәкәй кем ул?» (1998) исемле мәкалә «әдәбияттан сызылган шагыйрь» Төхфәт Ченәкәкәйгә багышланган [Еники, 2001, б. 360]. Ченәкәй турында сөйләгәндә, әдип аны «шагыйрь дусты» Муса Җәлил белән янәшә куя. Ә. Еники уйлавынча, М. Җәлилнең «фаҗигалы корбан» булуы аны «күкләргә күтәрә» һәм «Ченәкәйне әдәбияттан бөтенләй сызып ташлауга китерә» [Еники, 2001, б. 361]. Билгеле булганча, Т. Ченәкәй «Хөсәения» мәдрәсәсендә тел һәм әдәбият укытучысы булып эшли, «буйга кечкенә шәкерт» Мусаның беренче хәлфәсе һәм, язучы уйлавынча, аңа «шигырь язу турында ниндидер киңәшләрен дә биргән кеше» була [Еники, 2001, б. 362]. Ул елларда ике шагыйрь арасында дустанә мөнәсәбәтләр дә урнаша, ләкин озакка түгел. Октябрь инкыйлабы икесен ике төрле юлдан алып китә. «Шагыйрь шәкертне революция дулкыннары үзенә суырып ала, – дип яза әдип. – Мусаның гаҗәп тиз күтәрелә башлавын күрәбез» [Еники, 2001, б. 362]. Т. Ченәкәй исеме тарих битләреннән төшеп кала, юыла. «Онытылган шагыйрьнең» исемен кайтарыр өчен Язучылар берлеге рәисе И. Гази, Ченәкәйнең җыентыгын чыгарырга ниятләп, Ә. Еникине Үзбәкстанга материал тупларга җибәрә. «Игътибарга лаеклы бер генә кәгазь дә таба алмадым», – дип яза әдип [Еники, 2001, б. 365]. Шуңа да карамастан, Ә. Еники берничә ай утырып, бик җентекләп-чүпләп, нәшриятка тулы гына бер җыентык әзерләп [Еники, 2001, б. 366] тапшыра. Әмма ул вакыттагы Язучылар берлеге рәисе И. Гази үлеп китә һәм бу эш туктала. Ләкин Ә. Еники бервакытта да Т. Ченәкәйне татар халкына таныту максатыннан читләшми.

«Башбаштаклык» мәкаләсе Нурихан Фәттахның «Ирек булгач башбаштак» исемле хезмәтенә багышланган. Заманында Н. Фәттах хәзерге әдәби телдә бик еш кулланыла торган гарәп алынмаларына карата тискәре мөнәсәбәтен белдерә. Н. Фәттах, Ә. Еникиләр телне саклау кирәклеген әйтәләр: «Тел мәсьәләсе – ул безнең язмыш мәсьәләсе», – дип яза Ә. Еники [Еники, 2001, б. 138].

Гомумән, әдипнең публицистик язмаларында милли әдәбиятның киләчәге, урта мәктәптә әдәбият укыту, туган телдә белем бирү мәсьәләләре хакында фикерләр еш яңгырап тора. Биредә Ә. Еникинең татар мәгарифенә мөнәсәбәтле «Татар баласына урысча белмәү куркынычы янамый» (1998) мәкаләсендә урын алган фикер-карашларына тукталыйк.

Мәкаләдә аң-белем мәсьәләсенә карашлар җәмгыятьтәге милли вазгыятькә бәйле яктыртыла: «Тел мәсьәләсендә минем карашым

менә нидән гыйбарәт: татар халкының кимендә яртысы үз телен (ана телен) югалтты. Сәбәбе билгеле: большевиклар партиясенең вак халыкларны, аеруча безнең татарны, әкренләп урыслаштыру сәясәте иде... Хрущев вакытында ук Татарстан шәһәрләрендә, шулай ук күрше өлкәләрнең авылларында да татар мәктәпләре ябылып бетте диярлек...Казанда, мәсәлән, татар балаларының 93 проценты урыс мәктәпләренә күчте. Утыз ел буена без балаларыбызны ана телендә укытудан мәхрүм булып тордык. Шул вакыт эчендә урыс мәктәпләре аша узган берничә буын үз телен онытты, урыс теле генә төп тел булып калды» [Еники, 2001, б. 155].

Язучы бу «фаҗигадан чыгу юлын» мәгариф системасында күрә: «Менә шул фаҗигадан ничек чыгарга?.. Моның өчен туган телебезгә яңадан кайту кирәктер. Ә кайтыр өчен татар балалары һәммәсе дә (100 проценты белән) бары тик ана телендә укый башларга тиеш... Бөтен дөньяда ул шулай – һәр милләт баласы иң элек үз телендә укырга-язарга өйрәнә...» [Еники, 2001, б. 155].

Ә. Еникинең милли вазгыятькә мөнәсәбәте, карашлары ачык: «Безгә дә шул максатка ирешер өчен, беренче нәүбәттә, башлангыч мәктәпләрне тизрәк ачарга һәм аларның саннарын да күбәйтергә кирәк иде. Бу хакта мин «үзгәртеп кору» башлангач та язып чыккан идем. Ләкин ни сәбәптер баштарак моңа юньләп игътибар итүче дә булмады... Ә соңрак инде «нигә башлангыч мәктәп» кенә? «Юк, безгә татар гимназияләре, татар университетлары да кирәк», – дип бик ялкынланып китүчеләр дә булды... Әмма адәм баласы укуын университеттан башламый, мәктәпнең беренче сыйныфыннан башлый. Сүз бит яшь буынны «манкорт» булудан саклап калу турында бара! Шуннан соң 10–15 ел вакыт үтеп китте, ә без туган телебезнең язмышы турында һаман баш ватудан, бәхәсләшүдән узганыбыз юк...» [Еники, 2001, б. 155]. Сүз иярә сүз, язучы Казан мәктәпләрендәге туган телдә укытуга мөнәсәбәткә бәйле борчуын аерып җиткерә.

Әдипнең туган телне саклап калуга мөнәсәбәтле фикерләре аермачык, төгәл, системалы. Мәкаләдә яшь буында милли үзаң тәрбияләү, туган телебезне саклау юлында мәгариф системасы ничек катнашырга тиешле, ана телен укыту методикасына бәйле әдипнең карашлары түбәндәгечә җиткерелә: «Бу мәсьәләдә мин һаман иске карашымда торам... Мәгәр кайбер яңа тәкъдимнәр дә өстисем килә.

1. Балаларны ана телендә укыта башлау безнең Татарстанда, махсус закон нигезендә, мәҗбүри булырга тиеш. Кабатлап әйтәм: сүз укыта башлау турында гына бара. Ягъни бала үз телендә камил укый-яза белгәнчегә кадәр... Моның өчен дүртьеллык башлангыч мәктәпне тәмамлау җитәчәк. Шуннан соң баланың теләсә нинди телдә укуын дәвам иттерергә хакы булырга тиеш.

2. Татар балаларын урыс мәктәпләренең башлангыч сыйныфларына кабул итми торырга... Иң элек ул татар мәктәбенә барырга тиеш. Аннары урыс телен татар мәктәбендә дә өйрәнәчәкләр. Ләкин

беренче класстан ук түгел, яшь балага берме-икеме ел фәкать үз телен генә укыту кирәк.

3. Татар мәктәбе үзенә аерым булырга тиеш... Балаларны чорнаган мохитнең да «татарча» булуы кирәктер, мөгаен... Өч-дүрт урам саен бер башлангыч мәктәп булсын иде... Аңа зур биналар кирәкми, әнә Казанны уратып алган меңнәрчә ике-өч катлы коттеджлар да ярый торгандыр, минемчә... Бу изге эшкә хөкүмәт акча табарга тиеш» [Еники, 2001, б. 156].

Әдәби иҗатында да, публицистикасында да әдип татар шәхесләрен тәрбияләүдә XX гасыр башы милләт хадимнәре үрнәген мисал итеп китерә. Аның карашынча, туган телдә белем алу кешенең шәхес буларак оешу-формалашуы юлында иң әһәмиятле факторлардан: «Минем бу тәкъдимнәремдә яңалык юк диярлек. Татарның белемгә юлы ана теленнән башланган. Үзебездәге мәктәп-мәдрәсәләрдән соң, әгәр теләсә, югары белемне чит илләргә барып алган (Истанбулга, Бәйрутка, Каһирәгә, хәтта Сорбоннага). Әмма инде туган телен бервакытта да онытмаган. Бу җәһәттән олы шәхесләребезнең белем юлы – безгә бик матур үрнәк!..» [Еники, 2001, б. 156].

Боларга өстәп, әдип «гамәлдә никадәр күбрәк кулланылса, тел шулкадәр камилләшәчәк» [Еники, 2001, б. 156] дигән фикерне ассызыклый: «Татар һәм урыс телләре дәүләт теле булып саналгач, без шул ике тел белән әйбәт кенә яшәргә тиешбез... Әмма татар теленең ролен көчәйтү бик кирәк. Мәсәлән, халыкның 70–80 проценты татарлардан гыйбарәт районнарда идарә итү эшләре татар телендә барырга тиеш. Бу бик законлы булачак. Шулай ук дәүләт органнары тарафыннан чыгарылачак һәртөрле карар, законнар да башта татар телендә язылып, соңыннан русчага тәрҗемә ителергә тиеш. Телне эшләтә белергә кирәк» [Еники, 2001, б. 156]. Методист галимнәрнең хезмәтләрендә Ә. Еники күтәргән татар телен укыту проблемалары бүген дә яктыртыла килә [Юсупова, Юсупов].

Шул рәвешле, әдип яшь буында милли үзаң тәрбияләү башлангыч һәм урта мәктәптә туган телдә белем бирү белән бәйли, бу хакта фикер-карашларын кыю җиткерә.

Ә. Еникине татарның бөек шәхесләренең мираслары, исемнәре саклану мәсьәләсе борчый, һәр язмасында ул татар теленең саклануы проблемасын ассызыклый.

Әдәбият

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 5 т.: 1917–1956 еллар / [фәнни мөх. Д.Ф. Заһидуллина]; [төз. Р.Ф. Рахмани]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 623 б.

Гайнуллина Г.Р. Әмирхан Еники публицистикасында иҗат әһелләренә хас сыйфатлар турында // Фәнни Татарстан. 2019. № 2. Б. 55–63.

Гайнуллина Г.Р. Образ Амирхана Еники в публицистике Фоата Галимуллина // Филология и культура. Philology and Culture. 2021. № 1(63). С. 163–168.

Гыйлаҗев Т.Ш. Татар әдәби тәнкыйте (1920–1930 еллар). Казан: Отечество, 2016. 240 б.

Закирзянов А.М. Основные направления развития современного литературоведения (кон. XX – нач. XXI в.). Казань: Ихлас, 2011. 320 с.

Сайфулина Ф.С. Культурные и общественно-политические события начала XX века в публицистике Ибрагима Биккулова // Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика: материалы Международного научно-практического семинара, посвящённого 145-летию со дня рождения классика татарской литературы Гаяза Исхаки / сост. Л.Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2023. С. 273–276.

Nureeva G.L., Kayumova G.F., Mingazova L.I., Petrov, A.V. Mythopoetic and realistic image of the native land in the works of modern writers// International Journal of Criminology and Sociology. 2020. 9, S. 1072–1076.

Еники Ә. Н. Биектән карап торасым килә. Казан: Мәгариф, 2009. 215 б.

Еники Ә.Н. Әсәрләр: 5 томда. 5 т.: Публицистик язмалар, мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 479 б.

Юсупова Н.М., Юсупов А.Ф. Проблемные аспекты в преподавании татарской литературы // Филология и культура. 2023. № 1 (71). С. 167–172.

Статья написана и опубликована при финансовой поддержке РНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта «Проведение фундаментальных научных исследований и поисковых научных исследований малыми отдельными научными группами» (региональный конкурс)» № 24-28-20211

Гайнуллина Гөлфия Расил кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университеты доценты